

*Az Országos Széchényi Könyvtár
értékeinek mentése
a második világháború közepétől,
1942-től 1946-ig*

NÉMETH MÁRIA

Jelen írásunkban a címben jelzett, fél évszázaddal ezelőtt történt, *az egész könyvtár létét veszélyeztető*, de mára már elfelejtett eseményekről szeretnénk beszámolni. Előre kell bocsátanunk azonban, hogy ez az összefoglalás minden jó szándék ellenére sem adhat a történések részleteiről teljes képet a rendelkezésekre álló dokumentumok hiánya, egyes iratok hiányossága miatt. Alapvető fejleményekről csak közvetve, és nem az eredeti forrásból szerezhetünk tudomást. Az anyagmozgatás bizonylatai alapján – már amennyiben fellelhetőek – ezt a folyamatot nem lehetett pontosan követni. Nem sikerült a felsoroltak miatt az arányosság követelményeinek sem eleget tenni, egyes fejleményekről részletes képet tudunk adni, máshol ezeket nem lehetett teljességükben rekonstruálni. Mindezek ellenére úgy érezzük, hogy sok olyan ismeretlen tény tudunk közreadni, amelyek feltárása nélkül a könyvtár mai problémáinak egy részét (hírlapok állapota) sem érthetjük meg. Adalék e téma feldolgozása az ún. Fitz-korszak jobb megismeréséhez is, nem teljes a főigazgatóról és vezető, valamint beosztott munkatársairól alkotott kép, a következőkben ismertetett hősieles küzdelem bemutatása nélkül.

Előre kell utalni arra is, hogy bár a mentési, helyreállítási munkálatokban a könyvtár minden beosztottja részt vett, a történet mégis elsősorban az állományról szól. Ezért – a jobb áttekinthetőség érdekében – röviden felsoroljuk azokat az osztályokat, amelyek gyűjteményeiről a következőkben szó esik – az éves jelentések sorrendjében, 1942-től kezdődően.

– Kéziratok és Muzeális Nyomtatványok Tára; 1943-tól Muzeális Tárak és Kézirattár, 1945-től Kézirattár; Régi Magyar Gyűjtemények Tára (két önálló osztály);

– Nyomtatott Könyvek Tára; 1943-tól Nyomtatványtár;

– Hírlap és Folyóirattár: 1943-tól Hírlaptár (de állományába tartoznak a folyóiratok is);

– Zeneműtár (az Eszterházy-palotában);

– Térképtár;

– A Színháztörténeti osztály 1945-ben alakult meg.

A kisebb részlegek (a mai Plakát- és Kisnyomtatványtár anyagáról) a témánkat érintő iratokban alig esik szó.

* * *

Az Országos Széchényi Könyvtár – mint minden hazai kulturális intézmény – az első világháború tragikus következményeit, majd a húszas-harmincas évek fordulójának világgazdasági krízisének hatását 1934–1935 körül kezdte kiheverni. Az ország pénzügyi helyzete fokozatosan javult, és e folyamat kezdete szinte egybeesett Fitz Józsefnek, a korszak legkitűnőbb könyvtári vezetőjének a Nemzeti Könyvtár élére 1934 júliusában történő kinevezésével, a Magyar Nemzeti Múzeum keretében öt éven át önállóan működő (tengődő) könyvtári részlegek egységes szervezetbe való összevonásával. Fitz József már fél év alatt átformálta az intézmény szervezetét és munkáját, és megvetette a modern nemzeti könyvtár alapjait.

A töretlen fejlődésben 1938-ban, a csehszlovákiai események kapcsán kialakult nemzetközi feszültség hatása¹ csak futólag érintette a könyvtárat, legnagyobb értékeinek egy kis töredékét helyezték a vezetők rövid időre a könyvtár pánccszekrényébe.²

A háború első éveiben az állománymentésnek még csak a gondolata sem merült fel, de 1941-ben már egy Fitz József vezette együttes (Rédey Tivadar főigazgatóhelyettes, Bartoniek Emma és Tolnai Gábor) a kódexek, nyelvemlékek, RMK művek és kéziratok kb. 180 egységét zárta el a pánccszekrénybe.³

1942

Bár az 1942-ről szóló jelentés kezdő mondata még arról számolt be, hogy „A háborúval járó gazdasági helyzet, személyzeti jelenségek 1942 folyamán nem okoztak gazdasági s szervezeti nehézségeket a könyvtárban”,⁴ de ez nem jelentette azt, hogy a légvédelemmel és anyagvédelemmel összefüggő első hivatalos intézkedéseket ne kellett volna életbe léptetni.

1942. szeptember 12-én (a Budapestet ért első bombatámadás után) összeült a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa,⁵ hogy a szervezetébe tartozó intézmények légtalpi és állományukat mentő lépéseiről határozzon.⁶ Az értekezleten hozott intézkedési tervet alapvetően befolyásolta az az elvi döntés, amely az elnöklő dr. Hóman Bálint m. kir. titkos tanácsos javaslatára született arra vonatkozóan, hogy „a Magyar Nemzeti Múzeum épületében elhelyezett gyűjteményeket [a Tanács] onnan el nem szállítja, és a főigazgatókat ezek őrzésének felelőssége alól fel nem menti.” Így az érintett vezetők a továbbiakban ezen kereten belül hozták meg az egyes intézményekre vonatkozó határozataikat.

A Széchényi Könyvtárra szólna a következő döntések születtek:

A legértékesebb anyag – mint eddig is – az első emeleti pánccszekrényben a helyén marad. Bomba-, tűz- és szilánkbiztos, lakattal elzárt helyen, a Sándor utcai (ma Bródy Sándor utca) kapubejáratához közel eső bolthajtásos földszinti szobában kerülnek elhelyezésre a már meglévő állványokra a további megmentésre szánt értékek. A szoba ablakát homokzsák vagy betonfedezék fogja védeni. Ide kéziratok, RMK, Apponyi hungarikumai, a Todoreszku-gyűjtemény különleges példányai, az 1000 pengőnél többet érő ősymontatványok, valamint az egyes táruk különleges

értékei nyerne elhelyezést úgy, hogy azt a külföldi és hazai kutatók számára „használatára méltánylást érdemlő esetekben” – főigazgatói engedéllyel – rendelkezésre lehessen bocsátani. A kiállítások rendezését betiltották.

Az intézkedések végrehajtására Rédey Tivadar főigazgató-helyettes kapott megbízást, az általa vezetett bizottság titkári teendőinek ellátásával Harsányi András gyakornokot, tagjai sorába az érdekelt táruk vezetőit, és az Apponyi-gyűjteményre vonatkozóan Hubay Ilona alkönyvtárnokot jelölték ki.

Fitz József szeptember 14-én kelt rendeletét követően Rédey Tivadar már október 20-án előterjesztette a végzett munkákról szóló jelentését.⁸ Ebből kiderült, hogy a Sándor utcai kapu melletti helyiségekből az Eszterházy-palotába szállították át a Gulyás Pál ny. múzeumi igazgató által használt dokumentumokat, és kiürítették még az ún. Duplum-raktárakat is.¹⁰ E helyiségek megfelelő átalakításával párhuzamosan folyt a mentésre kerülő anyag kiválasztása, és 22-én megkezdődhetett azok leszállítása a földszintre. A kéziratok, az RMK nyomtatványai (törzsanyag és Todorcskugyűjtemény), ősnymtatvány duplumok, a Zeneműtár három csomó kézirata, a hírlapok két kötete az ún. Gulyás-féle 38-as szobában, az Apponyi-gyűjtemény és az ősnymtatványok a volt Duplum-raktárba (36-os helyiség) kerültek. A pánccélszekrény anyaga a helyén maradt, és néhány nyomtatvánnyal még pótlólag gyarapodott is.

A szállítási és rendezési munkák miatt a könyvtárat egy hétre be kellett zárni.¹¹

Nem lenne érdektelen az 1941-ben és 1942-ben biztonságba helyezett dokumentumok jegyzékét behatóbban is elemezni, de erről csak az 1942-es beszámoló jelentés, az eddig elmondottakat részben ismétlő, de másrészt kiegészítő, vonatkozó részét tudjuk idézni. E szerint „A nemzeti szempontból legfontosabb középkori kéziratos (nyelvemlékek, hazai krónikák, liturgikus könyvek, corvin-kódexek stb.), a legkritább és legnagyobb pénzürtéket képviselő nyomtatványokat, a Petőfi-ereklyetárt és nagy íróink eredeti kéziratait, összesen mintegy 500 db-ot tűzbiztos pánccélszekrényben, a többi középkori kéziratos, az irodalmi levelestárt, a Régi Magyar Könyvtár I. és II. részét, az 1000 pengő értéket meghaladó ősnymtatványokat, gr. Apponyi Sándor teljes hungarica-gyűjteményét és egyes táruk különösen értékes vagy pótolhatatlan darabjait, összesen kb. 6500 művet a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa által szakértői vélemény alapján kijelölt szükségóvóhelyeken állítottuk fel, mégpedig oly módon, hogy bármikor használhatók legyenek. Az elzárt anyagról pontos jegyzék készült ...”

Azt az elvet, hogy a „menekített” állományrészek az olvasók számára rendelkezésre álljanak – ahol és ameddig lehetett – alapelveként érvényesítették a sajátos még ismétlődő anyag-áttelepítéseknél is.

1942 végén, december 15-i keltezéssel, nyilván a háborús fejlemények hatására, Nemerkenyi János főtanácsos, a Magyar Nemzeti Múzeum légoltalmi vezetőhelyettese, levelet intézett a szűk értelemben vett magyar nemzeti múzeumi intézményekhez.¹³ Ebben a 137.200 Eln. 35–1942 HM rendelet XXI. fejezetének utasításaira hivatkozott, amely a könyvtárak, levéltárak és múzeumok légoltalmával kapcsolatos irányelveket tartalmazták. Felkérte az egyes gyűjtemények vezetőit, számoljanak be arról, hogy a Múzeum főépületében levő értékek megóvásáról mi-

lyen módon kívánnak gondoskodni. Ennek alapján terjeszti majd elő a Honvédelmi Minisztérium számára a tőlük kért összesített tervet, és állapítja meg a végrehajtáshoz szükséges költségeket.

1943–1944

1943 elején már fel lehetett mérni az előző évben végrehajtott anyag-elhelyezéssel összefüggő tapasztalatokat. Ezt Fitz József már Nemerikényi Jánoshoz intézett, január 5-én kelt levelében is megtette,¹⁴ de lényegesen bővebben fejtette ki február 25-én a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának küldött beszámolójában,¹⁵ amelyben a január 30-án megtartott Főigazgatói értekezlet határozataira hivatkozott. Ebből kiderül, hogy a kapu melletti helyiségekben felhalmozott homokzsákok penészedést idéztek elő, a jutazsákokat ezért száraz homokkal kellett feltölteni; a 36. szoba ablaka és ajtaja elé viszont már nem jutott elegendő homokzsák, így az anyag védelme nem volt biztosított. A főigazgató ezen helyiségek szellőztetésére is előterjesztést tett – a penészedés meggátlása érdekében. Miután a könyvtár egész anyaga nem szállítható le az óvóhelyre, a raktárakban maradó állományt elsősorban gyújtóbombák, tűzveszély ellen kellene védeni – szögezte le Fitz József – a tűz ui. a teljes gyűjteményt elpusztíthatja, míg a romboló bombák a hosszú és tagolt épületnek csak egy részét döntenék romba. Ezért két kérést terjesztett elő:

- szerezzenek be még öt pánccs szekrényt, amelyeket a földszinti bolthajtásos szobákban, azok ajtónyílásaiban hozzáférhetően lehetne elhelyezni, és amelyekben 500 becses újkori kézirat tárolására nyílna lehetőség, továbbá

- biztosítsák a könyvtár 76 ablakát és jelenlegi földszinti óvóhelyeinek két ajtaját, valamint az Eszterházy-palotában elhelyezett gyűjteményrészek helyiségeinek 37 ablakát és ajtaját nyitható és zárható vastáblákkal, illetve redőnyökkel, és így védjék meg a gyújtóbombák beesése ellen. Ehhez a javaslatához Fitz József egy költségvetési tervezetet is mellékel: a felsorolt intézkedések megvalósítása összesen 141 700 pengőt igényelt volna.

A felterjesztésre adott válasz nem került elő, vagy – mint azt a fejlemények valószínűsítik – aktualitását veszve – meg sem fogalmazódott.

* * *

A következő hónapok történéseiről nem lehet dokumentált képet adni, de feltevézéseink a valóságot így is megközelítik.

Abból kell kiindulni, hogy Fitz József már idézett (január 5-én kelt) levelében szó sem esett bármely gyűjteményrésznek a Múzeum épületéből, illetve az Eszterházy-palotából történő elszállításáról. Ez az 1942. szeptember 12-én hozott múzeumi tanácsi határozattal amúgy is ellentétes lett volna. Ennek ellenére április közepén olyan munkálatok vették kezdetüket a könyvtárban, amelyek a legfontosabb értékek ládázásáról, tehát az elszállításra előkészítéséről tanúskodtak.

A körülbelül két havi csend után az *1944. évről szóló* beszámoló néhány mondata szolgál útmutatással.¹⁶ E szerint „a táruk legnagyobb és elvesztésük esetén pótolhatatlan értékeit, amelyeket az előző évben [tehát 1943-ban] a felettes hatóság rendelkezése a Múzeumon kívül, de a fővárosban fekvő óvóhelyeken kellett a Könyvtárnak biztonságba helyeznie, az ősz folyamán még idejekorán sikerült visszaszállítani és a Múzeum óvóhelyén megmenteni. Fájdalom az a törekvés, hogy a vidékre ugyancsak felsőbb rendelkezésre elszállított muzeális kincseket onnan is visszahozassuk nem járt eredménnyel, s így ezek sorsa ma is bizonytalan.”

E szűkszavú tényfelsorolásban, de irattári, illetve levéltári dokumentumokban sem találunk az 1943-as év jelzett két hónapjában lezajlott páfördulásról szóló utalást.

Azt azonban feltételezhetjük, hogy a „felettes hatóság” a Múzeum álláspontját semmissé nyilvánította, és egy olyan döntést hozhatott, amelyben nagyobb állományrészek (esetünkben Széchényi könyvtári értékek) biztonságos elcsomagolásáról (ládázásáról), és a Múzeum (és Eszterházy-palota?) épületéből való elszállításáról intézkedett. Hogy az anyag elhelyezésére vonatkozóan ekkor született-e már határozat, arra még csak következtetni sem lehet.

Tény az, hogy április közepétől több csomagolási (ládázási) jegyzőkönyv készült el, az akció célja, az „elszállítás” néhányszori megnevezésével.

Így mindenekelőtt a ládázásról kell szólnunk.¹⁷ A nevezett munka első menete a jelzett kezdési időponttól július legelejéig tartott. A megmaradt teljes listákból kiviláglóan elsősorban a legértékesebb tári (mai szóhasználattal élve: különgyűjteményi) anyag került „menekítésre”.

Megtörtént az anyag kiválasztása, majd a dokumentumok faládákba, és azt követően horganyládákba történő behelyezése (tehát kettős védelmének biztosítása). A faládákat leszögezték, a külső horganyládákat csavarokkal zárták le („leólmózták”) és lepecsételték. A pecséteken a „Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtár” felirat volt olvasható. Az első hatvan láda folyamatos sorszámot kapott: I–XX, 21–60. A következőkben ez a gyakorlat megszakadt, nyilván annak következtében, hogy a ládázás egyszerre több osztályon is folyt, és az elkészült egységek a végső munkaállomáson kapták meg az éppen következő üres számot.

A legnagyobb értékek elszállítása Veszprémbe

Arról, hogy az első hatvan láda hova került egy április 28-án kelt iratból szerezhetünk először hiteles értesülést.¹⁸ Ezeket az adott napon Veszprémbe vitték le, mégpedig a Magyar Nemzeti Bank ottani bombabiztos óvóhelyére. Itt a bank aranykészletén kívül az Akadémiai Könyvtár 20, továbbá a Szépművészeti Múzeum 4 ládája is helyet kapott.

Az OSZK 60 darab 67×57×52 cm nagyságú ládáját a könyvtár részéről Fitz József főigazgató adta, illetve a Nemzeti Bank képviselőjében dr. Torcsay András vette át. Jelen voltak ezen aktus lebonyolításán a VKM részéről dr. Schneller Vilmos és dr. Tihamér Lajos miniszteri tanácsosok is.

Az OSZK ládáinak tartalmáról részletes kimutatás áll rendelkezésünkre. Ebből kiderül, hogy az I–XX-as számmal jelzettek gróf Apponyi Sándor európai hírű hungarikum-gyűjteményét tartalmazták, a továbbiak (21–60. szám) – ahogy Fitz József 1944. október 24-én kelt levelében összesítve megfogalmazta – számos becses ősnymotatványt, a legrégebb magyar könyveket, a legnagyobb írók saját kezűleg írt eredeti kéziratait foglalták magukban.

A későbbi jegyzékek segítségével megtudjuk, hogy az első húsz ládában 3003 darab „Apponyi Hungarica” kapott helyet, a 21-től 33-ig terjedőben középkori latin kéziratokat menekítettek (az utolsóba más anyag is bekerült), magyar kéziratokat tartalmazott a következő hét láda (34–40.), valamint a 46–47-es is. A 41–42-es ládákban csak középkori latin kéziratokat őriztek. A 43–52-ig beszámozottakba általában vegyes dokumentumokat: középkori latin, német, holland, török, héber, afrikai, továbbá zenei kéziratokat, valamint pergamenre nyomott könyveket tettek be. Az utolsó kilenc láda elsősorban RMK I anyagot tartalmazott, az utolsó kettőbe RMK II és III is bekerült. A 21–60-as ládák összesen 2617 darabot foglaltak magukban.¹⁹

Veszprémben ment le még a Magyar Tudományos Akadémia 10 ládája, amely a legbecsesebb kéziratokat, pótolhatatlan unikumokat, kiadatlan magyar és nem magyar kéziratokat tartalmazta.

A Szépművészeti Múzeum ugyanebben a szállítmányban átadott négy ládájában régi nagy mesterek: Tiepolo, Dürer, Rubens, Raffaello alkotásainak egész sorozatát, a legkiválóbb hazai festők műveit (pl. Szinyeyi-Merse Pál, Munkácsy Mihály stb.) kívánták a pusztulástól megmenteni.²⁰

„Kis törzs”, Királyi Könyvtár

Június 12-éről származik az a jegyzőkönyv, amely a könyvtár 9 ládányi anyagának a „Kis törzs”-ként emlegetett budapesti óvóhelyén való elhelyezését bizonyítja. Ide akkor a 0, 61–62, 66., 81., 99., 111., 127., 129. ládák kerültek. Ezek közül egy 103×72×52 cm, kettő 95×84×73, a további hat pedig 76×65×50 cm nagyságú volt.

A ládákba június első két napján az I. emeleti pánccs szekrényben elzárt magyar nyelvemlékeket, a legértékesebb közép- és újkori magyar vonatkozású, vagy nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő jelentőségű kéziratokat, régi magyar könyveket és egy-két külföldi nyomtatványt csomagoltak el.

Az anyag elhelyezésénél a Múzeum képviselőjében mint átadó Zichy István, az Országos Magyar Történelmi Múzeum főigazgatója volt jelen (saját dokumentumaikból is ide hoztak 19 ládányi anyagot), a „Kis törzs” óvóhely képviselőjében átvevőként Mészáros Sándor főhadnagy, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, a Magyar Nemzeti Múzeum legfőbb felügyeleti hatósága részéről dr. Clauser Mihály s. titkár vett részt a hivatalos aktuson.

A „Kis törzs”-be augusztus 23-án újabb 11 ládát szállítottak át, ezekkel együtt az Erdélyi Nemzeti Múzeum három ládáját is. Az átadásnál a könyvtárat Fitz

József főigazgató képviselte, a HM és a VKM részéről a június 12-én is megjelentek vettek részt.

Irattárunkban található egy kimutatás, amelynek borítója „A Budai Vár óvóhelyén 943 jún.-tól okt.-ig elhelyezve volt könyvtári anyag (Nyelvemlékek, középkor és újkori kéziratok [Corvinák, RMK inc. stb.]” feliratot viseli. A benne foglalt jegyzékek a második szállítmány tartalmáról teljes kimutatást tartalmaznak (0, 61, 62, 81. ládák), a többiben levő anyag egyéb forrásokból nagyrészt rekonstruálható. (A 66., 99., 111., 127., 128. számúak a múzeumi páncélszekrényből áttelepített dokumentumokat foglalták magukban.)

A kimutatásokból nem csupán a tartalom azonosítható, hanem az is megállapítható – éppen az előzőekben felsorolt ládaszámok alapján – hogy októberig még mindkét szállítmányt a „Kis törzs”-ben őrizték.

Miután a júniusi jegyzőkönyvben az OSZK ládaszámait pontosan feltüntették, és ugyanezeket az említett jegyzéken is megtaláljuk, világossá válik, hogy a „Kis törzs” a vári óvóhelyrendszer egyik része volt.

Abból, hogy mindhárom átadásnál megjelent a VKM-nek, a Múzeum felettes hatóságának képviselője, viszont arra lehet következtetni, hogy a sehol meg nem nevezett „felsőbb hatóság”, amely az anyagmentésre vonatkozó megtalálhatatlan rendelkezést hozta, a VKM lehetett. A minisztérium – de ez már feltételezés – nyilván a HM-mel és a Nemzeti Bankkal egyeztetve alakíthatta ki tervét. Természetesen egy még magasabb fórum irányítása sem zárható ki ebből a folyamatból.

A vári óvóhelyen történt elhelyezés végső soron még szerencsésnek is bizonyult, hiszen az ősz folyamán, október közepe előtt sikerült mind a hús ládát a Múzeum épületébe visszaszállítani, és ott megfelelően elhelyezni. Arról, hogy ez milyen előzmények után, és milyen módon történt meg, semmit sem lehet tudni.

Nem csupán érdekessége miatt, hanem mert nagyon értékes állományi darabokról volt szó, beszélünk kell még a Királyi Várpalota Könyvtárában elhelyezett, az OSZK (és az Egyetemi Könyvtár) állományából letétként odahelyezett Corvin-kódexek sorsáról. Ezt a könyvtárat 1936-ban nyilván reprezentációs indítékból alapították, más gyűjtemények anyagának kölcsönvétele segítségével.²¹

Hóman Bálint, a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, 1942 és 1943 fordulóján, a szeptember 4-i Budapest elleni első légitámadás után, már nem érezhette biztonságban a vári palotában elhelyezett kincseket. Ezért 1943. január 9-én, a kormányzóval folytatott megbeszélése során előterjesztést tett annak érdekében, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumnak és a budapesti Egyetemi Könyvtárnak a Királyi Könyvtár számára átengedett Corvin-kódexei a háború befejezéséig az említett gyűjteményekhez visszakerülhessenek. Érvei között utalt arra, hogy Mátyás király budai könyvtárából csupán 160 mű ismert, és közülük is csak 45 van hazai gyűjtemények tulajdonában. Ezeket így feltétlenül meg kell menteni a háború pusztításától. Elnyerve Horthy Miklós beleegyezését, már másnap Pasteiner Ivánhoz, a Magyar Nemzeti Múzeum ügyvezető alelnökéhez fordult, és felkérte, vegye fel ebben az ügyben a kabinetiroda főnökével a kapcsolatot. Bár az átadásról semmilyen bizonylat sem áll rendelkezésre, a jeles értékek nyilván visszakerültek a két intézményhez.

Budapesten, de a könyvtár helyiségein kívül kapott még helyet gróf Apponyi Sándor 1008 darabból álló metszetgyűjteménye, amelyet a Múzeum épületében működő Történelmi Arcképcsarnokba 1944. március 29-én szállítottak át.

Más állományrész fővárosi elhelyezésére nem került sor.

Házon belüli állománymentés

Az 1943 és 1944 közötti házon belüli mentési akciókról többnyire csak együttesen lehet szólni, mert az iratok túlnyomó része csak az összesített végeredményeket rögzítette. Ennek oka az is lehet, hogy 1943 vége felé és 1944 elején lanyhult az anyagmentés üteme. Ezt az 1944. évi beszámoló is megerősítette.²² „Az 1943-ban megkezdett anyagmentési munkálatok, amelyeknek célja az volt, hogy a Könyvtár legértékesebb és pótolhatatlan kincseit a háború dúlása és a légi veszély ellen biztonságba helyezzük, különösen a március 19-ét követő események után²³ fokozott erővel folytatódtak. A veszély állandó növekedésével gyorsítani kellett a munkamenetet, és most már nemcsak az volt a cél, hogy a felbecsülhetetlen értékeket mentsük, hanem az, hogy minden valamennyire is biztonságosnak látszó férőhely lehető teljes kihasználásával mindazt ami menthető. „Március 23-tól kezdve a könyvtár tisztviselői és altisztjei láncot alkotva adták kézről kézbe a hírlapköteteket, díszművek, országgyűlési naplók és egyéb dokumentumok sokezernyi kötetét, egészen a kijelölt földszinti helyiségekig, illetve a Múzeum épületének egy emelet mélyen fekvő pincéjéig.” Eleinte megpróbálták az anyag rendezettségét és hozzáférhetőségét biztosítani, de ezt az elvet az anyag mennyisége miatt utóbb fel kellett adni. E hatalmas munka augusztus elejéig tartott, azután már csak egyes darabokat helyeztek biztonságba.

* * *

1943-ban még folytatódott egyes állományrészek ládázása. Az éves beszámoló 142 láda becsomagolásáról tudósít. Ha ebből levonjuk a Veszprémbe került 60 darabot, akkor is további 82 láda anyagnak összeállítását regisztrálhatjuk. Hogy ezekben mi került, azt a beszámoló nem fejezte ki világosan azzal a fogalmazással, hogy „az állomány legértékesebb 1143 kötetét kivonták a forgalomból és ... 142 ládában helyezték biztonságba.”²⁴ Az 1944. évi ládázásról nincs adat, de 1944 áprilisában utalást találunk arra, hogy a ládák elfogytak. Az egyik megmaradt iratban 150 feletti ladászámmal is találkozunk, de a csomagolási jegyzőkönyvek hiányossága miatt elképzelhető egy még magasabb szám is.

Az 1943-ban jelzett 82 láda a múzeumi földszinten, illetve pincében, esetleg az Eszterházy-palotában került megőrzésre. Nyilván ide rakták le az 1944-ben beládázott dokumentumokat is.

Goriupp Alisz visszaemlékezéseiből tudjuk meg,²⁵ hogy a Nyomtatványtár anyaga 1944 tavaszán, a Magyar Nemzeti Múzeum határozata alapján, a könyvtár a földszinti helyiségeiben kapott helyet, homokzsákokkal védett szobákban. Ezt az állományrészt 3-4 egymás előtti könyvsor elhelyezésére alkalmas stabil állványokra

(Schlick–Vajda rendszerű vasállványok polcaira) rakták fel – teljes rendben. Csúpan a 1130 folyóméternyi magyar szépirodalmi szakot kellett a földre, egy kupacban letenni.²⁶ A levitt anyagban a hungarika-szakok (Hung. h., Hung. l., Hung. j., Hung. e., L. Hung. Hung. or, fun, P. O. Hung.), egyéb szakok (pl. Acad.), és a numerus currensben felállított művek legértékesebb része²⁷, legfontosabb sorozatok, a Justh-, Kislaludy-, Kossuth-, és Madách-könyvtár anyaga, az editiones rariores csoportja, a fontosabb kézikönyvek és az egész olvasótermi segédkönyvtár anyaga foglaltatott benne. Utóbbi a Múzeum földszintjén levő tanácstermének védettebb helyen levő oldalai mellett az e célra felszerelt könyvállványokon kapott helyet. Egy részük még Goriupp Alisz szobájába is bekerült. A plakátokat és az aprónyomatványokat az „óvóhelyen” kupacokba rakva tárolták.

A kisebb táruk is folytatták anyagmentésüket. A Zeneműtár dokumentumai közül a kéziratok mellett a Musica theologica és a Musica profana szakokat helyezték ládába, és vitték át 1944-ben az Eszterházy-palota alagsorába, illetve a Múzeum Gazdasági hivatalába. Ide került ekkor a térképek többsége is, mégpedig oly módon, hogy láda hiányában a szekrényekből kivett eredeti polcokon, azok rendjében helyezték el őket. A két térképtári páncélszekrény, anyagával együtt, az emeleten maradt.

A Színháztörténeti gyűjtemény dokumentumainak legértékesebb egységei ládába csomagolva már 1943-ban lekerültek a múzeumi pincébe, de 1944. október 15-e után²⁸ minden tár teljes anyagát leszállították a földszintre. A Kézirattár és a Muzeális gyűjtemények anyagáról ekkor már nem esett szó.²⁹

Természetesen igen sok értékes kiadvány maradt a raktárakban, de több érték elhelyezésére a földszinten már nem adódott lehetőség.

Külön kell foglalkozni a hírlaptári anyaggal, amelyről nemcsak teljes dokumentáció áll rendelkezésre, hanem Dezsényi Bélának egy részletes Napló-ja³⁰ is, amelyben 1944 májusáig beszámolt az osztály menekítő tevékenységéről, és bevezetőjében felvetette ennek elvi kérdéseit is. Hivatkozott iratában Fitz József álláspontjára, aki 1943-ban már rámutatott a menekítés visszasságaira, így arra, hogy a könyvtárak általában többször leírt, feldolgozott dokumentumokat helyeztek biztonságba. Olyanokat, amelyek elkallódása ugyan nagy kárt jelentene, „de a tudományos munka folyamatosságát, valamint a gyakorlati élet kívánalmait kevésbé súlyosan érintené, mint hogyha a régi hírlapok mennének veszendőbe, amelyek rendszerint csak egy példányban őriztetnek. Így a Hírlaptárnak úgyszólván egész magyar anyaga pótolhatatlan unikum, teljes egészében meg kellene óvni”.³¹ Utalt Dezsényi Béla Rédey Tivadar azon megállapítására is, amely szerint a szakmai körök már régebben egyetértettek abban, hogy a könyvtár székhelyéről való elszállítás szintén súlyos, sokszor a légitámadással egyenlő veszéllyel jár.³² Kiderül Dezsényi iratából az is, hogy 1944 januárjában és februárjában „felsőbb hatóságoktól” érkezett felkérésre felmérték, hogy mekkora hely és milyen szállítási eszköz kellene a Hírlaptár egész anyagának vidékre történő elvitele érdekében. Az állomány 2729 folyóméterét véve alapul az egész magyar hírlapállomány elszállításához 4000 olyan szintű láda kellett volna, mint amilyeneket eddig is használtak.

Az elmondottakból egyértelmű, hogy a könyvtár vezetői teljes mértékben támogatták a Hóman-féle álláspontot, az állomány helyben való megőrzését. Erre utalt Dezsényi Béla is, amikor arról számolt be, hogy a Múzeum elnöksége és a könyvtár főigazgatója március második felében azt a döntést hozta, hogy „a még el nem szállított anyagnak és elsősorban a hírlapoknak biztonságba helyezéséről, az elszállítást esetleg lehetővé tevő kormányintézkedések bevárása nélkül saját hátskörükben, és saját lehetőségeikhez alkalmazkodva gondoskodnak.”

1943-ban csak a *Magyar Újság* 1795–1796. évi kötetét minősítették feltétlenül megőrzendő unikumnak, ezek először a földszintre kerültek le, majd külső óvóhelyre („Kis törzs”) szállították át őket. Abban az évben sikerült még két ládányi anyagot (140., 143. sz.), a *Nova Posonensia*, a legelső magyar nyelvű újságok, az 1840-es évek néhány fontos hírlapja (köztük a Kossuth-féle *Pesti Hírlap*) kötetét mentésre kijelölni, összesen 26 hírlap, illetve folyóirat 90 kötetét beládázva biztonságba helyezni.

1944. március 20-án kapta meg a Hírlaptár a költöztetésre vonatkozó főigazgatói utasítást, amely állományának a földszint két szobájába való leszállításáról rendelkezett. A menekítésre kijelölt állomány elhelyezésének megkezdése a fontossági sorrendet figyelembe véve történt. Először az 1850 előtti, majd az 1849-ig indult hazai hírlapokat és folyóiratokat rakták fel az állványokra, illetve tették le a földre nagyság és forma szerint halmozott kupacokba. Ezek leszállítása után a naplókból előbb a relatíve régiebb, már megszűnt anyagot vették számba, elsősorban a hírlapokat és csak másodsorban a folyóiratokat (ami nincs meg más könyvtárban), menekítendőnek tartották a budapesti napilapokat, a régi indulású, valamint a hosszú ideig élt vidéki újságokat, a külföldi és a határokon túli magyar lapokat, képes hetilapokat és élclapokat, néhány irodalomtörténetileg fontos szépirodalmi folyóiratot. Persze mindez nem férhetett be a földszinti szobákba, hiszen oda még a remota anyag³³, három napilap teljes sorozata is bekerült – a két leghosszabb életű budapesti újság, a *Pester Lloyd*, a *Pesti Napló* és az *Új Magyarország* is. Ez utóbbiak, valamint a betűrendes katalógus ott felállított dobozai hozzáférhetőek voltak.

Március végére beteltek a földszinti helyiségek. Ezután a pincében lévő, az épület északnyugati szárnya alatti folyosót, továbbá az abból nyíló hármastagolású, egyenként kb. 20 m² alapterületű fülkét vehette igénybe a Hírlaptár.

Kisebb munkálatok lebonyolítása után, április 17-én, a Hírlaptár bejárati folyosójának földszintjén tárolt anyagának a pincében történő raktározására kapott utasítást az osztály, elsősorban azért, mert az ott elhelyezett polcok sem vas- sem fatáblával nem védett, üvegezett ablaksorral szemközt, tehát a tűzveszélynek teljes mértékben kiszolgáltatott helyen álltak.

1944 áprilisának legvégén a költözés befejeződött, a pincében kijelölt folyosó és két fülke teljesen betelt.

A menekített anyag összesen 1305 hírlap, illetve folyóirat 191 916 kötetét foglalta magában. Ebből 726 cím (11 712 kötet) a pincébe került. Köbméterben kifejezve az oda leszállított anyag 136,89 m³-nyi volt.³⁴

A levitt állomány ottani elhelyezésének helyessége már eleve problematikusnak látszott. A folyosó ablakait befalazták és eltorlaszolták, de szellőzése és hőmérséklete ennek ellenére megfelelőnek bizonyult. Ezzel szemben a fülkék levegője eleve melegebb és páradúsabb volt, tehát már a beköltözésnél biztosra lehetett venni, hogy az itt tárolt anyag – főleg a nyári hónapokban – károsodni fog. A tűzveszély miatt azonban inkább a nedvesség általi rongálódást választotta a könyvtár.

A köteteket és tékákat kövek fölé letett lécekre rakták le, így kb. 10 cm-re a talajtól feküdt egy kupac legalsó kötete. Ezt úgy helyezték el, hogy könnyen kihúzható, és az esetleges nedvesedés, illetve annak foka megállapítható legyen. Ennek első jelei május 22-én mutatkoztak meg az egyik belső pincefülkében. Egy kötet táblái elhajoltak, lapjai fodrozódtak. Ezután nedvességmérő műszer segítségével heti kétszeri ellenőrzésre került sor, de ennek eredményeiről nincs tudomásunk. Májustól kezdve az adatokat a napló folytatásaként kívánták nyilvántartani, de ezek a feljegyzések nem lelhetőek fel. Így nem lehet a romlás további mértékéről számot adni, de arról sem, hogy a hírlapok egyre elkeserítőbb állapotában mennyiben volt szerepe az ekkor keletkező károsodásnak.

A Hírlaptár gyűjteményének egyes részei eredetileg a könyvtár olvasótermében, illetve a szakjelzetes helyiségekben voltak elhelyezve. Miután az olvasótermi anyag egésze – benne a periodikumok is – a földszinti tanácsterembe kerültek le, és ugyanerre a szintre menekítették a szakjelzetes rendben őrzött Hung. e., j. és Akad. szakokat is, így az ezekbe sorolt hírlaptári dokumentumok sorsáért nem kellett aggódni.

Dezsényi Béla érezhető örömmel állapította meg 1944 májusának végén összeállított naplójában, hogy a már említett remota anyag és a három budapesti napilap, a sajtótudományi és az előzőekben ismertetett olvasótermi és hungarika-szakanyag hozzáférhető mivolta „a Hírlaptárnak jelentős részben való további használatát teszi lehetővé”. Ami nem túlzás, mert a könyvtárhoz fordulóknak zöme hitelesítések és gyakorlati felvilágosítások megszerzése érdekében kereste fel az intézményt.

Ugyanakkor aggódva jegyezte meg, hogy miután egy válogatás csak önkényes lehet, a jövőben esetleg igen fontos periodikumtípusok (pl. a szaklapok többsége) nem kerültek védett helyre.

Érdekes, hogy naplójában Dezsényi Béla nem említette meg azt az akciót, amelyről még 1943. május elején számolt be,³⁵ jelezve, hogy az Eszterházy-palota alagsorába 65 folyóméter anyagot vittek át, „a költöztetés a távolabbi külföldi anyag átszállítása közben maradt félbe.” De egy hivatkozásából mégis megtudjuk, hogy valóban nagyobb gyűjteményrész került és maradt is a palotában. „Az eredeti elgondolást, ti., hogy az anyag [a földszinti telepítésekkel ellentétben] – úgymint az az Eszterházy-palota pincéjében elhelyezett hírlapoknál történt – címek szerint megkülönböztetve, minden oldalról hozzáférhető és a mérsékelt használatot lehetővé tevő halmokban helyeztessék el...” nem lehet megvalósítani. Az 1945. évről szóló jelentés már egyértelmű felvilágosítással szolgál, amikor a Hírlaptárnak az Eszterházy-palotában elhelyezett külföldi osztályát (gyűjteményét) és az ugyancsak ott elhelyezett sajtóarchívumot említi.³⁶ Arra, hogy az átszállítási akció mikor folytatódott, illetve fejeződött be, nem ad hírt egy feljegyzés sem.

A könyvtár befogadott – ha nem is nagy mennyiségben – máshonnan származó értékeket is. A már említett Erdélyi Magyar Múzeum anyagán kívül Fitz József megőrzésre átvette pl. a halle-wittenbergi könyvtár magyar gyűjteményének 16–17. száza, a berlini Magyar Intézet könyvtárában őrzött dokumentumait, továbbá különféle intézmények és magánszemélyek nemzeti kincseit is. Az Eszterházy-palota alagsorába került a Közgyűjtemények Főfelügyelőségének 16 ládája is.³⁷

Sajnos az állomány legfontosabb részének biztonságba helyezése, illetve raktári helyének megváltoztatása, de a könyvtár egyre csökkenő fűtöttsége, majd fűtetlensége oda vezetett, hogy a használatot egyre inkább korlátozni kellett. Hiába akarták a könyvtár vezetői a anyag hozzáférhetőségét biztosítani, erre még az épületben maradt állomány esetében sem adódott lehetőség. Helyesen felmérve azonban a várható halaszthatatlan igényeket, ezeket a dokumentumok átgondolt kiválasztásával és megfelelő elhelyezésével ki tudták elégíteni.

1944. május 2-án tartották meg a Magyar Nemzeti Múzeum szervezetében működő, az Országos Széchényi Könyvtár munkáját felügyelő Szaktanács bizottsági ülését, amely egyrészt az 1943. évi jelentést volt hivatva megtárgyalni, illetve jóváhagyni, másrészt az anyagmentés munkálatait kívánta értékelni. Az ülésen Járossy Dénes, az Országos Levéltár főigazgatója elnöklete alatt Németh Gyula egyetemi ny. r. tanár, szaktanácsi tag, Tasnádi Kubacska András, elnöki titkár, valamint a könyvtár vezetői, Fitz József főigazgató és helyettese³⁸, Rédey Tivadar vettek részt. Az értekezleten Németh Gyula úgy értékelte a helyzetet, hogy „a rendkívüli időkből rendkívüli intézkedések történnek, amibe bele kell nyugodnunk... A maga részéről nagy elismeréssel adózik a könyvtár főigazgatójának és tisztviselőinek azért a munkáért, amivel az egyre súlyosbodó viszonyok között is helytállnak. Megkérde, hogy a Könyvtárnak mely részei vannak menekítve és kb. a Könyvtárnak hány százaléka?”

Fitz József válasza szerint az egész állománynak mintegy 10%-a van biztonságban. „Ez egyelőre elegendő is, mert a legértékesebb anyag ebben a számban bennfoglaltatik.”

Próbálkozások a Veszprémben elszállított hatvan láda visszahozatalára

Ezt a megnyugtató választ a főigazgató május elején nyugodtan megadhatta, hiszen a dátum után lényegi, nagyobb állományrészeket érintő mentési munkálatok nem folytak. Érdekes módon – és az ő előrelátó magatartásával nem igazán összeegyeztethetően – ekkor egyáltalán nem gondolt a Veszprémben elhelyezett kincsek, a legnagyobb értékek biztonságára. Majd egy fél év elteltéig, amíg a szovjet hadsereg előrenyomulása következtében hivatalosan megfogalmazta aggodalmát a fővárostól igen távol levő 60 ládányi pótolhatatlan nemzeti vagyoni biztonságát illetően.

1944. október 24-én a Közúti Szállítások Parancsnokságához intézett levelében kifejtette,³⁹ hogy a veszprémi óvóhely „légoltalmi szempontból kiválóan bevált, azonban rejtekhely gyanánt a dolgok természeténél fogva esetleges zavarok idején semmiképpen sem megfelelő”. Ezért arra kérte a parancsnokságot, hogy „kegyes-

kedjék ennek az egész anyagnak Veszprémből Budapestre való szállításához 1 pótkocsival ellátott nagyméretű MATEOSZ teherkocsinak és külön egy nagyméretű MATEOSZ teherkocsinak a kiutalását soron kívül megadni.” A szállítmány parancsnokául magát jelölte ki, helyetteseként Simonyi Dezső akadémiai alkönyvtárnokot, és még öt főnyi személyzetet vitt volna magával.

December 20-án délelőtt kapta dr. Németh Ernőtől, a Magyar Nemzeti Bank elnöki osztályáról azt a telefonértesítést, hogy a bank őrizetére bízott nemzeti múzeumi anyagot a bank aranykészletével együtt vasúton elszállították Veszprémből. Jelenleg Fertő-Almás állomáson vesztegel a szerelvény – megfelelő őrizet alatt. Németh Ernő azt is közölte, hogy a vonat további útvonaláról nincs tudomása, de amennyiben a Magyar Nemzeti Múzeumnak kívánságai lennének, „a Pannonhalmi szállítást továbbra is őhajtja”, forduljon a Nemzeti Bank soproni igazgatóságához. Ezt az információt Fitz még aznap továbbította a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba. A Pannonhalmára történő szállítás terve 1944. november 8-án született meg, azonnali végrehajtására Rajniss Ferenc miniszter, a Kormányzótanács tagja adott ki telefonon parancsot. Az első dokumentált bizonyíték erre egy távirat, amely 1944. december 13-áról származik, amikor is Asztalos Miklós miniszteri tanácsos Szombathelyről táviratot küldött Tasnádi Kubacska Andrásnak, melyben arra kérte, hogy tájékoztassa őt a Múzeum állapotáról és problémáiról, és hogy tartsanak egymással szoros kapcsolatot. (Asztalos hivatala a Ferences zárdában volt.)⁴⁰

Ugyanezen a napon Csányi Dénes is feladott Tasnádi Kubacska Andrásnak egy táviratot.⁴¹ Felszólította, hogy utasítsa Fettich Nándort, a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárának vezetőjét a *múzeumi anyagnak* Veszprémből Pannonhalmára történő átszállítására. Ezt az intézkedést a Nemzeti Bank illetékeseivel a miniszter nevében kell megbeszélni, és végrehajtásához segítségüket kérni. Csányi Dénestől Fettich Nándor ugyanekkor kapott értesítést arról, hogy a *Nemzeti Múzeum összes anyagát* Pannonhalmára kell szállítani. Ebbe a megfogalmazásba már a Széchényi Könyvtár anyaga – ha kimondatlanul is – de egyértelműen beletartozik. December 15-én viszont már arról tájékoztattott Csányi két Fettichnek címzett távirata, hogy a múzeumi anyag Veszprémből történő elvitele előkészítendő ugyan, de a további szállítás egyelőre függőben marad. A második távirat kiegészítette az első szövegét azzal, hogy várjon további utasításra, nem biztos ugyanis, hogy az anyagot Pannonhalmára fogják elvinni. Ide végül is – a veszprémi 4 ládát kivéve – a Szápművészeti Múzeum menekített anyaga került.

1944 karácsonyán a szovjet csapatok körülvették a fővárost, akkor már semmiféle intézkedést sem lehetett foganatosítani. Miután a pannonthalmi elhelyezés zátonyra futott, az 1944. esztendő azzal zárult le az érintett intézmények számára, hogy legfőbb értékeik valahol a távolban vannak – ha egyáltalán megvannak.

A főigazgató és az intézményben dolgozók súlyos kétségeit fejezte ki az éves beszámoló erre vonatkozó mondata is: „Fájdalom, az a törekvés, hogy a vidékre ugyancsak felsőbb rendelkezésre elszállított muzeális kincseinket onnan is visszahozhassuk, nem járt eredménnyel, s így ezeknek sorsa még ma is bizonytalan.”⁴²

* * *

Az épület védelme, légoltalmi intézkedések

Az állománymentési munkálatokkal párhuzamosan fogalmazódtak meg és léptek életbe azok az intézkedések, amelyek az épület biztonságát szolgálták.

1942. szeptember 14-én adta ki Fitz József azt a körlevelet, amely a Múzeumi Tanács 12-én hozott határozataira épült.⁴³ A könyvtár bezárásának idejét 14 órára hozták előre. Csak kivételes esetben – akkor is főigazgatói engedéllyel – maradhattak a tisztviselők 17 óráig, az osztályvezetők 20 óráig a munkahelyükön. A zárás módjáról és ellenőrzéséről ugyancsak intézkedtek.

1943. február 13-án már súlyosabb előírások bevezetésére került sor⁴⁴: ez a könyvtár 21 férfi tisztviselőjét este 9 órától a naponkénti elsötétítés időpontjának megszűntéig légoltalmi ügyeletes szolgálatra kötelezte. Teendőit részletesen meghatározta – légiriadó esetére is. A napi nyitást és zárást csak „a Könyvtár esküt tett, erre kijelölt alkalmazottja” végezhette. Az emeleti helyiségek ajtajait – a könnyebb átjárhatóság érdekében nyitva kellett hagyni, viszont a két főbejárati ajtó, a Hírlaptár és a ruhatári folyosó bezárására különös figyelmet kellett fordítani.

Május elsejétől augusztus 15-ig az éjszakák rövidülése miatt csökkent a légitámadások valószínűsége, ezért a szolgálatot feltételesen szüneteltették. Ez az intézkedés nem tudni meddig maradhatott érvényben, hiszen az augusztusban megtartott főigazgatói értekezlet jegyzőkönyve erről az eljárási módról múlt időben beszélt.

Az ekkor elhangzottakból az derül ki, hogy a főépületben megmaradt a 14 óráig terjedő munkaidő, az éjszakai ügyeletes szolgálatot 14 órától másnap reggel hatig az épületben bennlakó 27 fő segítségével helyreállították (közülük tizenketten tűzoltó szolgálatra is alkalmasak), az épületben minden tisztviselőt kétszer is végigvezettek, így ők a tűzoltó szerek, fecskendők stb. elhelyezését és használatát megismerték. Légiriadónál a kaput bezárták. Éjjel a kertben szolgálatot teljesítő rendőr értesítette a kapust a szükséges intézkedések megtétele érdekében (kulcsosomók kézhezvétele, ajtók nyitása, zárása, ablakok védelme).

Bár 1944 áprilisában megkezdődtek a Magyarország elleni rendszeres légitámadások, az éjszakai inspekción végleg megszüntették azzal az indoklással, hogy az épületben egyre több bennlakó van, a légó-inspekción maguk is el tudják látni.⁴⁵

Október 9-én vették kézbe a Múzeum tisztviselői azt a levelet, amelyben Hóman Bálint, a Magyar Nemzeti Múzeum elnöke az ország súlyos helyzetére hivatkozva közölte,⁴⁶ hogy „a polgári foglalkozású férfiak és nők, közöttük elsősorban a közszolgálati alkalmazottak, fokozott mértékben teljesítsék ezekben a rendkívül nehéz időkben feladatukat s ezzel a rend és fegyelem megtartására is jó példát szolgáltatásnak”. A nyolc órai, illetve ennél is hosszabb munkaidő bevezetését – amelyre egy minisztertanácsi határozat lehetőséget adott – feleslegesnek tartotta, ellenben a szabadságok kivételét – orvossal igazolt betegség és tanulmányi szabadság kivételével – betiltotta. A nyolc napnál hosszabb ideig indokolatlanul távolmaradók, vagy a hivatalból a munkaidő alatt rendszeresen eltávozó személyekről a vezetők kimutatást kötelesek összeállítani, az érintetteket katonai vagy hadi munkaszolgálatra történő behívásra fogják javasolni.

A Magyar Nemzeti Múzeum *összes épületének* légoltalmi vezetői tisztével Schiller Rezsőt, a Gazdasági Hivatal vezetőjét bízta meg, a légoltalmi felelősök pedig Kalotai Lajos főmérnök, illetve helyettese, dr. Tasnádi Kubacska András elnöki tanácsos voltak.

A főépület Tasnádi Kubacska András irányítása alatt állt. Délután 2-től 6-ig (tehát a hivatali idő után) at ügyeletes tisztviselő, majd távozásuk után a bent lakó, vagy az oda beköltöztettek közül két fő, és a kint lakók közül is két alkalmazott volt köteles az inspekciónak ellátni.

A továbbiakban Hóman Bálint az esetleg károsodást szenvedett épületek felelőseiről rendelkezett, majd iratát egy komoly fenyegetéssel zárta: amennyiben e rendelkezések nem vezetnének eredményre, úgy kénytelen lenne a nyolc órai munkaidő elrendelésére, s a mulasztást elkövető alkalmazottakkal szembeni legszigorúbb eljárás megindítására.

November 25-én, a Margit-híd felrobbantása után született meg Tasnádi Kubacska András aláírásával az a rendelkezés, mely szerint, ha az összeköttetés Pest és Buda között megszakadna – „de csakis abban az esetben” – a Budán rekedt tisztviselők az Országos Levéltárban kötelesek jelentkezni, esetleg szolgálatot is teljesíteni.⁴⁷

1945–1946

Az ostrom, romeltakarítás, helyreállítási munkák

1944 karácsony estéjén a szovjet csapatok körülzárták Budapestet, és megkezdődött a város ostroma. A Múzeum pincéjében kb. százan tartózkodtak, az inspekciónak tartó személyek mellett itt vészelték át az ostromot a Múzeum épületében állandóan bennlakókon kívül azok a tisztviselők és családtagjaik is, akik a stabil épületben való tartózkodást biztosabbnak vélték mintha saját házukban maradnának. Senki sem gondolt arra, hogy a mélyen fekvő pincében milyen veszélyes helyzetbe kerülnek.

Január 16-án a hajnali órákban német katonai alakulatok vonultak be az épületbe, semmibe véve a magyar és német részről is hitelesített mentesítő iratot⁴⁸.

A pincét mindenkinek el kellett hagynia – számolt be a történeletről a családjával ott tartózkodó Ortutay Gyula. A német katonák elvonulása után szovjet (szibériai) egység vonult be az épületbe, aknaszedőkkel felszerelve és kutyák kíséretével, egy oldalsó bejáraton keresztül. Ekkor vált világossá a pincében menedéket keresők számra, hogy a németek az épületet a legelső helyiségektől kezdődően egészen a legfelső emeletig aláaknázták. Azt tervezték, hogy a benyomuló szovjet egységekre rárobbantják az egész épületet. Szerencsére ezt nem sikerült megvalósítani, mert messze voltak a teljes aknahálózat összeköttetésétől és a szovjet csapatnak sikerült az aknakarokat megsemmisíteni.

Akik ma a Széchényi Könyvtárban dolgoznak vagy kutatnak, nyilván nem tudják, hogy a Múzeumban tárolt dokumentumok egésze megsemmisült volna, és száz ember a romok alatt lelte volna halálát, ha a szibériai katonák sikeres akciója

a borzalmas pusztítást meg nem akadályozza. „Hogy a romok alá temetik egy nemzet kultúrájának legfőbb emlékeit ... nem volt probléma számukra” (mármint a németek számára) – írta le visszaemlékezésében Ortutay Gyula.

A Múzeum épületét és az Eszterházy-palotát több belövés érte, de jelentős kárt nem okozott benne.⁴⁹ Persze az első látvány megrendítő volt az alkalmazottak számára. Lehetetlen itt fel nem idézni Goriupp Alisz már említett írását,⁵⁰ amelyben így emlékezik a Nyomtatványtárat érintő állapotokra: 1945 első napján a környék bombázása következtében betört ablakokat, kitépett ajtó- és ablakfélfákat, légnyomástól felfordult íróasztalokat találtak a bennlakók. 6-án este belövés érte az egyik hírlaptári anyagot őrző helyiséget, de hála a homokzsákoknak az állomány sértetlen maradt. A legjobban azonban az rázta meg a Nyomtatványtár vezetőjét, hogy három – egy hétig istállóként használt – földszinti szobában milyen állapotokat talált. Körülbelül 150 könyv használhatatlanná piszkolódott, de szerencsére ezek pótolhatóak voltak. A kiborult katalógusszekrények, a felborított asztalokról leesett cédulák döbbenetes benyomást keltettek. Még egy csőrepedés, pincei átnedvesedés, kisebb átlövések okoztak jelentéktelenebb károkat.

Az ostrom okozta pusztítások nem korlátozódtak csupán erre a részlegre. A Kézirattár helyiségei súlyos sérüléseket szenvedtek, helyreállítási munkálatai csak 1946 tavaszán készülhettek el. A Zeneműtárat még 1945 első felében érte bombatalálat, de augusztustól már működőképes volt az osztály. A Kiadványtárat az ostrom alatt dülta szét egy bomba, Bartoniek Emma: *Codices...* c. művének egy részét elpusztította, 200 példányát pedig megrongálta. Tönkrement a Zeneműtár (1945-től új, önálló osztály) 200 dokumentuma és Térképtár 80 egysége. De mint Fitz fogalmazott, ez az állomány egészéhez képest százalékban ki sem fejezhető veszteséget jelent. A bútorokat és felszerelési tárgyakat ért kár ennél lényegesen nagyobb volt.

Pénzben kifejezve: a törzssanyagot ért pusztulás kb. 15 000 pengőt, a zeneműtári kb. 25 000, a térképtári 30 000 pengőt jelenthetett. A berendezési és irodai tárgyakban keletkezett kár 110 000 pengőre rúgott. Miután az ostrom után is érték károk a könyvtárat, a teljes veszteség összegét kb. 223 000 pengőben lehetett meghatározni.

* * *

A könyvtár munkája – már amennyire ez lehetséges volt – január végén indulhatott meg. Buda ostroma még február közepéig tartott, így először csak a pesti oldalon lakók tudtak bemenni a Múzeum épületébe. A budaiak csak a Dunán át való közlekedés lehetővé tétele után, március végén kapcsolódhattak be az április végéig csupán a romok eltakarítására szorítkozó tevékenységbe. Mindenki részt vett a fa- és üvegtörmelék összeszedésében és a könyvtár helyiségeiből való eltávolításában, valamint a belövések és bombatámadások következtében leomlott anyag helyretételében.

A belső rend helyreállítása során először a pincében és a földszinten elhelyezett állomány eredeti helyére történő visszaköltöztetésre került sor.⁵¹ Ebben is részt vett a könyvtár teljes személyzete, sőt – miután a munkálatokat a tél beállta előtt be

kellett fejezni – munkásokat is igényelt és kapott a költöztetés felgyorsítására. A dokumentumok végleges helyrerakását bonyolította az is, hogy – amint már erről szóltunk – a leszállítás alkalmával a fent maradt állományt is meg kellett mozgatni, az emeleti részekben maradt állományt eredeti helyére kellett visszahelyezni. A jelentés a teljes anyagmozgatásról pontos adatokkal szolgál: a Nyomtatványtár állományának mintegy kétharmadát kellett átrakni, illetve felszállítani és a régi rend szerint felállítani. A Hírlaptár anyagából – az óvóhelyről – 19 916 kötetet vittek fel az emeletre, ebből 11 712 kötetet (136,89 m³) kellett a pincéből elcipelni és polcon elhelyezni. E megfizített munka eredményeként október 15-ére sikerült a raktári rendet helyreállítani, és a könyvtári munkát megindítani. A fűtetlenség miatt azonban ezt november végén már abba is kellett hagyni, a könyvtárat pedig december 15-től be kellett zárni. A téli idény alatt állandó szolgálatot csak a titkárság tartott. A tisztviselők ügyeletes szolgálatot láttak el a földszintre helyezett olvasóteremben a Népbíróság és a Politikai rendőrség fasiszta hírlapokban és nyomtatványokban végzett kutatómunkájának biztosítására.

Kutatás a Veszprémből elvitt hatvan láda után Az értékek hazakerülése

A háború befejezte, a közállapotok viszonylagos konszolidálódása után a Múzeum és a könyvtár megtette az első lépéseket a Veszprémből elszállított, majd a nyugati határra elkerült 60 láda sorsának tisztázására.

Az első irat, amely a Budapestről a Dunántúlra elvitt anyagról rendelkezésre áll, a Magyar Nemzeti Múzeumi Tanács jogkörét gyakorló Főigazgatói Értekezlet 1945. augusztus 17-i jegyzőkönyve.⁵² Ezen a megbeszélésen már a „vezetésre alkalmatlannak” minősített Fitz József helyett utóda, dr. Györke József vett részt.⁵³ Itt Tolnai Gábor mb. elnöki tanácsos jelentette be, hogy a Vas-, Sopron- és Győr megyék területére, az odaszállított muzeális értékek felkutatására és biztonságba helyezésére kiküldött „repülőbizottság” két tagja (Kozocsa Sándor könyvtárnok és Voit Pál múzeumi őr) a felderítő útról jelentést készített. A jegyzőkönyvből kiderül, hogy útjuk sikertelen volt, pontosabban: „nem járhatott megfelelő eredménnyel”. A jegyzőkönyv révén a jelentésből annyi megtudható, hogy az Apponyi-féle hungarika-gyűjteménynek és a Régi Magyar Könyvtár III. részének Sopronban kell lennie, és hollétéről a soproni bencéseknek tudnia kell. A Tanács úgy határozott, hogy még ki kell hallgatni Harsányi Margitot, az OSZK tisztviselőjét is, akivel „annak idején” az akkor Sopronban tartózkodó Hóman Bálint telefonon közölte, hogy e becses gyűjteményeket nem viszi tovább Németországba, hanem Sopronban helyezi biztonságba.

Ezt a feltevést Kozocsa Sándor Vas és Sopron vármegyékre kiterjedő jelentése cáfolta. Soproni tartózkodása alatt sem a bencés, sem az evangélikus egyházi intézményeknél, sem a Műegyetem Gazdaságtudományi Karán, pontosabban ezek pincéiben sem bukkant rá a 60 láda nyomára. Azt azonban megtudta, hogy korábban a városban helyet kerestek az illetékesek ezek elhelyezésére.

Itt kell kitérnünk arra, hogy a Szépművészeti Múzeum legértékesebb műtárgyait – a Veszprémbe kerültek kivételével –, továbbá az ide elhelyezett letéteket, valamint a zsidó tulajdonból nemzeti értékű műkincseket Csánky Dezső múzeumi igazgató, az illetékes miniszter, Rajniss Ferenc utasítására Pannonhalmára, az apátság épületébe szállíttatta, ahonnan az később Sopronba került át. Csánky itt értesült arról, hogy a Veszprémbe levitt négy ládájuk azon a vonaton kapott helyet, amelynek a fertőbozi állomáson veszteglő 52 vagonát a Nemzeti Bank felügyelete alatt álló „aranyvonat” hozta el onnan. Ezeket – a Sopronba irányított ládákat – magához vette, és a többivel együtt a szentgotthárdi apátság pince-óvóhelyére irányította. Mindebből kiderül, hogy a Széchényi Könyvtár anyagát is tartalmazó szerelvény 1945 december elején még Sopron mellett állt, és nyilván itt is lépte át a határt. De erről itthon még senkinek sem volt tudomása.

A következő – augusztus 29-én megtartott tanácsi értekezleten a VKM képviseletében dr. Sebestyén Géza miniszteri osztálytanácsos is részt vett,⁵⁴ és azt jelentette be, hogy a Nyugat-Dunántúlra kiküldött repülőbizottság munkájának eredménytelensége miatt a miniszterhez – Keresztury Dezsőhöz – fordult azzal a kéréssel, hogy nevezzen ki egy négy tagú bizottságot, amelynek „feladata lenne a vidéki múzeumok, levéltárak és könyvtárak biztonságba helyezése, azok állományának megőrzése fölötti felügyelet, részben személyi kiszállás, részben vidéken élő megbízottak által.” Ezt a javaslatot a Tanács elfogadta, és a négy tagot – köztük Varjas Béla könyvtárnokot – meg is választotta.

Sebestyén Géza javaslatában nem esett szó a Budapestről elszállított múzeumi kincsek felkutatásáról, de Varjas Béla nyilván ezek után is nyomozott.

1945. szeptember 11-én Györke József jelentést tett a miniszternek „Az Országos Széchényi Könyvtár nyugatra elszállított könyvei tárgyában”.⁵⁵ Ebben utalt a 60 láda Veszprémbe történt elhelyezésére, valamint arra, hogy tudomása szerint a ládákat onnan tovább vitték, de sorsukról azóta semmi hír sincs.

* * *

Közben Németország területén is folyt az elkallódott dokumentumok utáni kutatás.

1945. október 26-i dátummal kelt az a minisztériumi irat, amely a Magyar Nemzeti Múzeum Igazgatóságához szólt, és amelyben Szalai Béla miniszteri osztálytanácsos a „Németországba szállított javak” tárgyában kiadott rendelkezésein felül, és azok kiegészítése érdekében újabb adatgyűjtést rendelt el.⁵⁶ Kérte annak közlését, hogy a Múzeum intézményei között van-e olyan, ahonnan a nevezett országba anyag kerülhetett, és tett-e intézkedést – ha igen, mely hatóság által – ezek hazaszállítására.

A Széchényi Könyvtár az előzőekben említett két felszólításra reagálva „Pro domo” jelzéssel a következőket rögzítette:⁵⁷ „Az elszállított értékek közül eddig még semmi sem került elő. Az esetleg előkerülő értékekre való tekintettel az ügyiratot fenti határidővel (1946. július 1.) egyelőre *irattárba tesszük*.”

Tolnai Gábor elnöki tanácsos 1946. június 1-jén telefonon kapott utasítást a VKM-től, hogy az angol követség részére tételenkénti jelentést állítson össze „a nyugatra szállított tárgyokról”⁵⁸ (ezt a levelet minden múzeumi főigazgató megkapta), és

egészítse ki az egyes tételeknél az 1938-as értékek feltüntetésével. Györke főigazgató két nap múlva már fel is terjesztette a jegyzéket, amely az 1945-ös listákkal azonos volt⁵⁹ és gyűjteményrészenként az alábbi összegeket adta meg:

„Apponyi féle Hungarica-gyűjtemény	P. 1,200.000
Régi Magyar Könyvtár I–III.	P. 1,000.000
Todorescu-féle gyűjtemény	P. 150,000
Kézirat-anyag	P. 200.000
	P. 2,550.000”

Június 25-én közölte a VKM a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsával, hogy a külföldre hurcolt Magyar Nemzeti Vagyon Kormánybiztossága megszűntével e vagyon (a Németországba elhurcolt javak) számbavételét, gondozását, biztosítását és hazaszállítását az ő hatáskörükbe utalták át.⁶⁰ Ezért a Minisztérium Fegyverszüneti osztálya számára az eddig történekről teljes dokumentációt kérték.

Györke Józsefnek a Tanácshoz intézett levele röviden csak annyit jelzett, hogy a Tanácsnak ezekre a kérdésekre már többször is választ adott.⁶¹

Azt, hogy Oroszlán Zoltán egyetemi ny. r. tanárnak mi volt a szerepe az anyag felkutatásában, nem lehet kideríteni. Tény azonban, hogy Györke József július 15-én 6 példányban elküldte az angol tanszék professzora számára a „Németországba szállított anyagunk angolnyelvű jegyzékét”.⁶²

A döntő fordulatot Györke Józsefnek az 1946. április 2-án és 11-én a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsához elküldött felterjesztése rögzítette.⁶³ Ebben jelezte, hogy Hóman Bálint népbírói ügyének főtárgyalása alkalmával tudomást szerzett a könyvtár arról, hogy nyugatra szállított anyaga Ausztriában, Spittalban található meg.⁶⁴ Kérte, hogy a Tanács az anyag hazaszállítása érdekében a Külügyminisztériumban, és esetleg a szállítás részleteinek intézésével megbízott pénzügyminisztériumi kirendeltségnél tegye meg a szükséges lépéseket. Ebben a felterjesztésben közölte azt is, hogy Hóman Bálint vallomása szerint ugyanott az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum ládái is fellelhetők.

Az Igazgatótanács április 12-i ülésén Tolnai Gábor elnöki tanácsos már a kért intézkedések megtételéről számolt be,⁶⁵ továbbá arról, hogy mivel a Nemzeti Bank értékeinek egy jelentős részét is Spittalban őrzik, a bank kiküldöttjei a közeljövőben a helyszínre utaznak, és a bank elnöke, Oltványi Imre megígérte, hogy a bank értékeinek hazaszállítása mellett gondoskodni fognak a múzeumi anyag elhozataláról is. „Örvendetes tudomásul szolgál” mondattal, az akkor szokásos fordulattal zárta le Tolnai Gábor a rövid jegyzőkönyv szövegét.

A ládák szeptember legelején megérkeztek Budapestre és a Nemzeti Bank pán-céltermében helyezték el őket. Most már csak a könyvtárba való átszállítást kellett megoldani, mert mint Varjas Bélának „az OSZK főigazgatója helyett”⁶⁶ az American Joint Distribution Committee Elnökségéhez írt levele jelezte, a Múzeum olyan súlyos anyagi helyzetben van, hogy kincseinek a Nemzeti Bankból történő hazaszállításáról sem képes gondoskodni, ezért a nevezett szervezettől 5-én reggelre, egy órai időtartamra, egy teherautót kért kölcsön.

A ládák átvételére Varjas Béla, az OSZK igazgatója és Kelemen Jenőné dr. Waldapfel Eszter mentek el,⁶⁷ a bank részéről Anderlik Árpád, Gergely József és Gámán József főellenőrök fogadták őket. A ládák sértetlenségének megállapítása után 37-et átadtak a könyvtár kiküldöttjeinek. Ezek elhozatalát Varjas Béla aznapi dátummal a nevezett amerikai szervezetnek kiküldött köszönőlevele bizonyította.⁶⁸ A további 23 darab láda átadására másnap került sor az előző napi személyek részvételével. Hogy ezek a ládák milyen módon kerültek vissza a könyvtárba, nem áll adat rendelkezésre. Tény viszont az, hogy 6-án Varjas Béla igazgató „Szigorúan bizalmas” jelzéssel értesítette dr. Nyárády Miklóst, a VKM államtitkárát az összesen 5620 mű hazatértéről, a ládákban elhelyezett anyag tartalmi összetételéről.⁶⁹

A levélből kiderül a titkos iratkezelés indoka is, arra kéri ui. az államtitkárt, hogy bizonyos magyar tudományos és nemzetérdekek megvédése céljából kezelje bizalmasan a közölt adatokat.

A pont ez ügy végére csak 1946 őszén került. A VKM 124.108/1946 X.ü.o. sz., a Múzeumi Tanácshoz intézett átiratára Varjas Béla közölte a Tanácssal, hogy az Országos Széchényi Könyvtárnak „sem Ausztria, illetőleg Németország szovjet övezetében, sem másutt külföldön elhurcolt javai nincsenek.”⁷⁰

Így „csendben” tértek haza két évi bolyongás után az Országos Széchényi Könyvtár legnagyobb értékei, a magyar kultúra írásos és nyomtatott műveinek legfontosabb dokumentumai. Az 1946-os beszámoló azonban már megemlítette röviden a „nagy jelentőségű eseményt.”⁷¹

* * *

Az előbbieken összefoglalt tények önmagukért beszélnek. Bizonyítják az Országos Széchényi Könyvtár vezetőinek felelősségteljes munkáját, szervezőképességét, és demokratikus magatartását. Fitz József és Rédey Tivadar nem csak felülről irányították a menekítés keserves folyamatát, hanem maguk is tevőlegesen vettek részt benne. Goriupp Alisz Dezsényi Béla és Bartoniek Emma a saját területükön vezették az anyagkiválogatás, ládázás, elhelyezés és helyrerakás menetét, de a csomagolásban is segítettek. Sajnos nem lehet az akcióban közreműködött munkatársak neveit felsorolni – bár megérdemelnék. Ők gyakran cserélődtek is: katonai szolgálatot teljesítettek, más beosztásba kerültek, ideiglenesen helyezték ide őket. Talán úgy fogalmazhatnánk, hogy mindenki, aki éppen a könyvtárban volt, ereje maximumát adta a nemzeti kincsek megmentése, majd később az olvasótermek újbóli megnyithatósága érdekében.

A felidézett események tükrében nagyon igazságtalan és rosszindulatú lépésnek minősíthető Fitz József főigazgató 1945 közepe felé történt „vezetésre alkalmatlan”-ná nyilvánítása, hiszen közvetlen utódai, régi munkatársai, Györke József és Varjas Béla is az ő szellemében és elképzelései alapján irányították az eltávozása utáni munkákat.

JEGYZETEK

1. OSZKI 267/1938. szeptember 24. és 28. – A német hadsereg megkezdte bevonulását a Szudéta-vidékre.
2. OSZKI 267/1938.
3. OSZKI 112/1941. április 3.
4. *Jelentés az Országos Széchényi Könyvtár működéséről az 1942. évben.* 1.1. (A továbbiakban: *Jelentés...*)
5. A Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsa a Gyűjteményegyetem utóda, elődjéhez hasonlóan több eltérő profilú intézmény felügyelő szerve volt. Így a szűkebb értelemben vett Magyar Nemzeti Múzeum is, amely önmagában is több önálló intézményt foglalt magában.
6. OSZKI 212/1942. – Itt kell megjegyezni, hogy ez alatt az aktaszám alatt több iratot, köztük 1943-ban keltet is találunk.
7. OSZKI 212/1942. szeptember 14.
8. OSZKI 212/1942.
9. A család ugyan az *Esterházy* névformát használta, de mivel a korszak minden iratában az *Eszterházy* változat található, így a palota megnevezésénél ezt az írásmódot követjük.
10. Az érintett helyiségek a földszint 36-os és 38-as szobák.
11. OSZKI 212/1942. szeptember 16.
12. *Jelentés... 1942.* 2. l.
13. Magyar Nemzeti Múzeum Gazdasági Hivatal 3/1942.
14. OSZKI 25/1943.
15. OSZKI 43/1943.
16. *Jelentés... 1944.* Fogalmazvány. 5. l.
17. OSZKI 109/1943. Ez egy összefoglaló akta, több év dokumentumait tartalmazza, és magában foglalja a ládázásra/csomagolásra vonatkozó kimutatásokat, részjelentéseket, elviteli, átadási jegyzőkönyveket (Veszprém, Kis törzs, Múzeum épülete). Miután a következő részben szinte minden – többször dátum nélküli irat e csomóból származik, jegyzetként a számot csak indokolt esetben tüntetjük fel.
18. OSZKI 109/1943. – Az előző számon található 1943. május 18-i dátummal Hubay Ilona jelentése, amely szerint: „a gróf Apponyi Sándor Hungarica-könyvtárát, valamint az Országos Széchényi Könyvtár ősnymtatványainak – a másodpéldányok kivételével teljes gyűjteményét 73 ládában elcsomagoltam.” Ebből csak az említett 60 darab került le Veszprémbe, a többit a „Kis törzsben” helyezték el.
19. OSZKI 223/1945., 316/1945., 217/1946. stb.
20. Gergely Pál: *Melich János.* (Nekrológ.) = *Magyar Könyvszemle, 1964.* 175–176. l. – Ez a megemlékezés beszámol arról, hogy Melich János egyetemi tanár, az Akadémiai Könyvtár főigazgatója irányította az ottani anyagmentést, és ennek során közel 6000 kötetnyi régi magyar könyv, muzeális tárgy és kézirat (Goethe-, Vörösmarty-, Széchényi-szobák kincseinek) ládába csomagolását. Ezekből 10 darabot a Múzeumnak adtak át, ugyanennyit pedig a Nemzeti Bank bombabiztos pincéibe szállították le. Az utóbbiakat a Bank nyilas elnöksége – az Akadémia megkérdezése nélkül – 1944 novemberében az állam aranyfedezetével együtt átvitette Ausztriába. Az anyagra 1946 nyarán egy, az amerikai zónában fekvő kis falu határában bukkantak rá – sértetlen állapotban. – A Szépművészeti Múzeum anyagáról l. Fitz József „A Közúti Szállítások Parancsnokságához” 1944. október 24-én intézett levelét. (OSZKI 109/1943.)
21. OL K 726; MNM 9/1943. január 11. – A Királyi Könyvtár 2600 díszkötésű könyvet foglalt magában. Ezek – a visszakért Corvina-köteteket kivéve – a harci cselekmények következtében mind elpusztultak. (OL XIX-I-12. 2. d. 757/1947. t. [Voit Krisztina szíves közlése].)
22. *Jelentés... 1944.* 1. l.
23. 1944. március 12-én lépték át a német csapatok a magyar határt, és a főváros felé nyomultak előre. A Kállay-kormány lemondott és 22-én megalakult a Sztójay-kormány.
24. *Jelentés... 1943.* 1. l.
25. Goriupp Alisz: *Az Országos Széchényi Könyvtár Nyomtatványtára a háború utolsó éveiben és az ostrom után.* = = *Magyar Könyvszemle, 1946.* 111–116. l.

26. A költöztetés ez esetben kétszeres munkát jelentett. A földszintre levitt vasterem polcain levő anyagot, ami addig numerus currensben sorakozott a polcokon, más helyiségek faállványaira kellett átrakni.
27. Ekkor még folyamatban volt a régi, szakok szerint felállított raktári anyag numerus currens szerinti átrakása, ez a kettősség (szak – numerus currens) magyarázata.
28. 1944. október 15-én hangzott el a rádióban Horthy Miklós fegyverszünetet bejelentő proklamációja, másnap már Szálasi Ferenc vette át az ország vezetését, a „nemzetvezetői” tisztségét.
29. *Jelentés... 1944.* (Fogalmazvány). 4. l.
30. Napló a Hírlaptár biztonságba helyezett anyagáról (az 1944. május végéig történekről).
31. Fitz József: *Könyvtárak a háborúban. Előadás a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének 1943. évi közgyűlésén.* = *Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve, 1941–1943.* Budapest, 1943. 3–7. l.
32. Rédey Tivadar: *A Könyvtárak feladata légítámadás esetén.* = *Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének Évkönyve, 1938–1941.* Budapest, 1941. 29–30. l.
33. Az említett remota anyag – amelyben főleg az 1918–1919-es évek baloldali hírlapjai voltak elkülönítve – hozzáférhető elhelyezésének célszerűségét a forradalmak idejéből származó lapoknak hivatalos igazolás céljából történt gyakorlati használata indokolta.
34. A földszinti helyiségekbe és a nagyobb kiterjedésű pincékbe került kötetszám látszólagos aránytalanságának az a magyarázata, hogy a régi kisalakú hírlapok és a folyóiratok szinte mind a földszintre kerültek, míg a nagy formátumú és vaskos napilapok nagy része a pincében kapott helyet.
35. OSZKI 111/1943. Dezsényi Béla jelentése június 15-én „A Hírlaptár bezárása alkalmából félbeszakadt munkálatokról.”
36. *Jelentés... 1945.* 9. l.
37. Zolnai Béla kolozsvári egyetemi tanár kéziratosmások elhelyezését kérte Fitz Józseftől, azzal fejezve be levelét, hogy „magam sem tudom mi jobb, semmit sem mozdítani a helyéről vagy elküldeni – esetleg rosszabb helyre. Úgy járunk mint a Mária-siralommal.” – Dr. Bendefy László saját iratainak elhelyezését kérte és kapta meg, Kresz Géza, a Nemzeti Zenede főigazgatója megkeresésére Liszt Ferencnek Eötvös Józsefhez intézett magyar nyelvű levelét helyezte Fitz a pánccélszekrénybe. Átvett 22 db gróf Széchenyi Istvántól származó levelet is, amelyek Sylva Tarona grófnő tulajdonában voltak. OSZKI 64/1944; 111/1944; 133/1944; 235/1944; 236/1944; 265/1944.
38. OSZKI 119/1944. – NM 142–1944.
39. 109/1943. [kelt 1944. október 24-én.] Ugyanezen a számon van Németh Ernő telefonértesítésének levélbeni közlése is.
40. OL K 726. 371/a/1944.
41. Csánky Dénes a Szépművészeti Múzeum akkori igazgatója 1944-től a Műtérügygyi Kormánybiztosság vezetőjeként az e körbe tartozó állami és magántulajdonban (zsidó magántulajdonban!) levő értékek megmentésén, menekítésén, majd visszaszerzésén dolgozott egészen a nyugatra került műkincsek hazahozataláig. Működésének részleteit az Új Magyar Központi Levéltárban őrzött (OL – XIX – I–12. 3d.) beszámolójában dokumentálta.
42. *Jelentés... 1944.* (Fogalmazvány.) 5. l.
43. 212/1942.
44. OSZKI 59/1943. február 13.
45. OSZKI 59/1943. május 4.
46. OSZKI 215/1944. október 6.
47. 245/1944. Eredeti keltezés: november 16.
48. Ortutay Gyula: *A felszabadulás.* = *Kortárs,* 1975. 1. 128–129. l.
49. OSZKI 17/1945. március 30. A MNMT kérésére Fitz József összeállította a könyvtárat az ostrom alatt ért károkról. L. még a 25. sz. jegyzetet (Goriupp Alisz idézett írása), és az 1945. évi jelentést, 9–10. l.
50. L. a 25. sz. jegyzetet (Goriupp Alisz idézett írása).
51. *Jelentés... 1945.* 1., 9–10. l.
52. OL 726. – MNMT 477/1945. Jegyzőkönyv ... a Tanács jogkörét gyakorló Főigazgatói értekezletről. 11–12. l. – Voit Krisztina: *Magán- és közgyűjtemények sorsa a II. világháborúban és az azt követő években (1944–1950).* = *Magyar Könyvszemle, 1994,* 270–280. l.

53. Dr. Györke József finnugor nyelvész volt, aki 1936-ban gyakornokként került az OSZK-ba. 1945-ben az MNM intézményeit irányító Elnöki Hivatalt vezette, elnöki tanácsosi minőségben. 1945 júniusától a miniszterelnök az OSZK főigazgatójává nevezte ki. Egy éves vezetői munkája során (1946. szeptember 11-én meghalt) lényegében Fitz József nyomdokain haladt. Utóda dr. Tolnai Gábor irodalomtörténész lett.
54. OL K 726 461/1945. Jelentés Vas és Sopron vármegye köz- és magánkönyvtárainak jelenlegi állapotáról. 1945. augusztus 12.
55. OL K 726. – MNMT 552/1945. Jegyzőkönyv a Magyar Nemzeti Múzeum Tanácsának jogkörével felruházott Főigazgatói Értekezletének ... üléséről.
56. OSZKI 223/1945.
57. VKM 68.108/1945. X. – OSZKI 316/1945. – A teljes jegyzőkönyvről angol fordítás is készült a keresett ládák külföldi azonosításának megkönnyítésére. (OSZKI 258/1946.)
58. OSZKI 359/1945. december 15.
59. OSZKI 217/1946., 342/1946. június 3.
60. OSZKI 217/1946. június 3.
61. VKM 69.680/46. július 6. XII. ü. o. – OSZKI 249/1946.
62. OSZKI 258/1946. április 12.
63. OSZKI 258/1946. július 15.
64. 121/1946.
65. Spittal nevét a különféle iratok és jegyzőkönyvek más-más módon tüntetik fel. Az első erről szóló 121/1946-os iratban Györke József a fogalmazványban *Spital*-ként leírt helyiség nevét *Spittal*-ra javította át, Tolnai Gábor jegyzőkönyveiben (165/1946.) *Spitthal*-t találunk. Ausztriában most három hasonló nevű is létezik: *Spital am Pyhrn*, *Spital*, *Spital am Semmering*, *Spital an der Drau*. Utóbbi Viellach környékén fekszik, nem valószínű, hogy az anyag ide került volna. Sopronhoz legközelebb *Spital am Semmering* fekszik, a Steyr alatti *Spital am Pyhrn* már lényegesen távolabb esik a magyar határtól. – Hóman nyilván nem tudott arról, hogy a Szépművészeti Múzeum négy ládája közben Szentgotthárdra, majd húsvét táján Ausztriába került át. Május–június fordulójától már az amerikai hadsereg gondoskodott szakszerű elhelyezéséről.
66. OSZKI 258/1946.
67. OSZKI 302/1946. szeptember 5. – Györke József betegsége alatt és halála után Varjas Béla kapott megbízást az intézmény vezetésére 1947 elejéig, Tolnai Gábor főigazgatóvá történt kinevezéséig.
68. OSZKI 303/1946. szeptember 4. – OSZKI 109/109/1943. (1946. szeptember 5. és 6.)
69. OSZKI 302/1946.
70. OSZKI 305/1946.
71. OSZKI 381/1946. szeptember 27.
72. *Jelentés... 1946.* 1. 1.

* * *

E tanulmány megírása során felhasználtuk Haraszthy Gyula még rendezetlen anyaggyűjtését, pótoltuk a hiányokat, továbbá az Országos Levéltár adott korszakának vonatkozó iratanyagát is számba vettük. Miután e tanulmány megírása óta több év telt el, írásunkat az újabb forrásokkal is kiegészítettük.

DIE RETTUNG DER WERTE DER SZÉCHÉNYI-NATIONALBIBLIOTHEK ZWISCHEN 1942 UND 1946

M. NÉMETH

Die Ereignisse des zweiten Weltkrieges hatten bis Ende 1942 kaum einen Einfluss auf das Leben Ungarns und konkret das der Széchényi-Nationalbibliothek. Jedoch nach dem Luftangriff auf Budapest am 12. September 1942 begannen – wie überall – auch in unserer Einrichtung die Arbeiten zur Sicherstellung unseres Bestandes. Nach angemessener Vorbereitung begann schon Ende dieses Monats der Transport der dafür bestimmten Anteile des Bestandes ins Erdgeschoss des Nationalmuseums und der Schutz der dortigen Fenster mit Sandsäcken, und ab 1943 fing man an, die wertvollsten Dokumente in feuerfeste Kisten zu verpacken. Von diesen Kisten wurden 60 nach Veszprém, in den dortigen bombensicheren Schutzkeller der Ungarischen Nationalbank gebracht, andere wiederum – insgesamt 20 an der Zahl – kamen in einen dafür abgetrennten Teil des Schutzkellers in der Budaer Burg. Diese wurden im Herbst 1944 ins Gebäude des Ungarischen Nationalmuseums zurückgebracht.

Die interne Sicherstellung des Bestandes vor Ort wurde 1943 und 1944 fortgesetzt. Nachdem die Räumlichkeiten im Erdgeschoss gefüllt waren, brachte man die zu schützenden Werte, in erster Linie die Sammlung ungarischer Zeitungen, die einzigartig dieser Art war, ins Kellergeschoss. Im Interesse der Benutzer war man bemüht, das Material überall zugänglich zu unterbringen, aber dies konnte letzten Endes nur bei den am meisten benutzten Werken und Zeitungen dieser Jahre gewährleistet werden.

Während der zu Weihnachten 1944 einsetzenden Belagerung Budapests wurde der Luftschutzdienst verstärkt, viele zogen sogar in die Kellerräume des stabilen Gebäudes. Am 16. Januar, zum Schluss der Belagerung der Pester Stadthälfte verminten die Deutschen das gesamte Gebäude und wollten es sprengen. Zum Glück konnte eine sibirische Einheit, die durch die Hintertür ins Gebäude drang, die Minenarme vernichten und somit das Leben von 100 Menschen, und geschriebene sowie gedruckte Werte der nationalen Kultur retten. Das Gebäude war von mehreren Einschüssen getroffen, es entstanden auch materielle Schäden, die aber nicht bedeutend waren.

Im Herbst 1944 wollte die Führung der Bibliothek auch die größten Werte, die nach Veszprém gebracht worden waren, zurückführen, aber bis Dezember stellte sich heraus, dass die 60 Kisten zusammen mit den Goldreserven des Landes und weiteren Werten erst an die österreichische Grenze und später weiter nach Österreich transportiert wurden. Es dauerte zwei Jahre, bis der Auffindungsort des Materials ermittelt und es nach Hause zurückgeführt werden konnte.

Damit blieb der Bestand der Széchényi Bibliothek der Nachwelt vollständig erhalten.

Die Sicherstellung des Bestandes konnte unter der Leitung des Generaldirektors Dr. József Fitz, seines Stellvertreters Dr. Tivadar Rédey und der leitenden Mitarbeiter der Drucksachensammlung Alisz Goriupp bzw. der Zeitungssammlung Béla Dezsényi dank der aufopferungsvollen Arbeit der Mitarbeiter der Bibliothek mit einer vorbildhaften Organisiertheit gewährleistet werden.

Die Nachwelt kann nur mit größter Dankbarkeit ihres Durchhaltens gedenken.